

УДК 340.1

DOI <https://doi.org/10.24144/2307-3322.2024.86.5.47>

ЄВРОПЕЙСЬКІ СТАНДАРТИ ОРГАНІЗАЦІЇ ТА ЗДІЙСНЕННЯ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ ТА ЇХ ПРАВОВЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ В УКРАЇНІ

Пархоменко Н.,
*доктор юридичних наук, професор,
член-кореспондент НАН України,
завідувач відділу Інституту держави і права
імені В.М. Корецького НАН України
ORCID: 0000-0002-5870-9261*

Пархоменко Н. Європейські стандарти організації та здійснення наукових досліджень та їх правове забезпечення в Україні.

Стаття присвячена визначенню європейських стандартів організації та здійснення наукових досліджень та правових засад їх упровадження в Україні в аспекті інтеграції України у Європейський дослідницький простір. Серед основних принципів організації та функціонування Європейського дослідницького простору (ЄДП): відкритість та взаємодія між вченими, дослідженнями, науковими закладами; єдина система нормативних актів та стандартів для наукових досліджень; кар'єрний розвиток як можливість покращення умов праці для дослідників, забезпечення їх соціально-економічної підтримки; міжнаціональна співпраця. Основними засадами відкритої науки як зберігання, управління та обмін даними про дослідження повинні відповідати керівним принципам FAIR: доступність, взаємодія, можливість багаторазового використання. Правові засади забезпечення цих принципів визначаються законами України «Про наукову і науково-технічну діяльність» та «Про хмарні послуги», а також низкою підзаконних актів, які, переважно мають концептуальний характер.

Наголошено, що в умовах триваючої війни вкрай складним завданням видається упровадження в повному обсязі механізмів забезпечення європейських стандартів у сфері наукових досліджень, особливо в частині кар'єрного розвитку як можливості покращення умов праці для дослідників. В аспекті запровадження та підтримання єдиної системи нормативних актів та стандартів для наукових досліджень у всій Європі важливим є забезпечення скоординованих дій всіх уповноважених та зацікавлених суб'єктів у науковій, освітній сферах та їх тісний зв'язок із виробничим сектором. У зв'язку з чим потрібно створити умови для появи попиту на інноваційні технології.

Відповідність організації та здійснення наукових досліджень також потребує сучасної системи управління в сфері науки, здатної виробити внутрішню та зовнішню (міжнародну, в тому числі європейську) правову політику на віддалену та найближчу перспективу, здійснювати системний та прогностичний вплив на розвиток науки в її міждисциплінарному та міжсекторальному різноманітті, та відповідних суспільних відносин.

Ключові слова: Європейський дослідницький простір, європейські стандарти інтеграція, організація та управління науковими дослідженнями, правове забезпечення.

Parkhomenko N. European standards for the organization and implementation of scientific research and their legal support in Ukraine.

The article is devoted to the definition of European standards for the organization and implementation of scientific research and the legal basis for their implementation in Ukraine in the aspect of Ukraine's integration into the European Research Area. Among the basic principles of the organization and functioning of the European Research Area (ESA): openness and interaction between scientists, research, scientific institutions; a unified system of regulations and standards for scientific research; career development as an opportunity to improve working conditions for researchers, to ensure their socio-economic support; interethnic cooperation. The basic principles of open science as the storage, management and exchange of research data must comply with FAIR guidelines: accessibility, interaction,

reusability. The legal basis for ensuring these principles are determined by the laws of Ukraine «On Scientific and Scientific-Technical Activities» and «On Cloud Services,» as well as a number of by-laws, which are mainly conceptual in nature.

It is emphasized that in the context of the ongoing war, it is extremely difficult to implement in full the mechanisms for ensuring European standards in the field of scientific research, especially in terms of career development as an opportunity to improve working conditions for researchers. In the aspect of introducing and maintaining a unified system of regulations and standards for scientific research throughout Europe, it is important to ensure the coordinated actions of all authorized and interested entities in the scientific, educational spheres and their close connection with the production sector. In this connection, it is necessary to create conditions for the emergence of demand for innovative technologies.

Compliance with the organization and implementation of scientific research also requires a modern management system in the field of science, capable of developing domestic and foreign (international, including European) legal policy in the distant and near future, to carry out systemic and predictive influence on the development of science in its interdisciplinary and intersectoral diversity, and relevant social relations.

Key words: European research space, European standards of integration, organization and management of scientific research, legal support.

Постановка проблеми. Окремим, але вкрай важливим аспектом сучасного інституційного розвитку української науки та трансформації напрямів, змісту та очікуваних результатів наукових досліджень як сьогодні, так і у повоєнний час, є виконання зобов'язань України щодо її інтеграції до Європейського Союзу. Йдеться про гармонізацію сфери науки з вимогами та стандартами організації та здійснення наукових досліджень в країнах-членах ЄС. Хоча цей процес бере свій початок ще з минулого століття, а саме – з моменту набуття чинності Угоди про партнерство і співробітництво (1996 рік), наразі українська наука ще далека від завершення відповідних гармонізаційних заходів.

До того ж посилення цифровізації суспільних відносин та розбудова інформаційного суспільства вимагає «оптимального онлайн-представлення дослідницьких даних, як даних отриманих в результаті досліджень, так і даних, що пов'язані з дослідницьким процесом (наприклад, інформація про використане наукове обладнання, або ж відомості про фінансування). Це важлива проблема, яка вимагає практичних своєчасних рішень та опіки усєї академічної спільноти [1].

Аналіз останніх досліджень. Як зазначалося, загалом проблематика упровадження європейських стандартів у науково-освітню діяльність отримала наукове дослідження після підписання Україною Угоди про партнерство і співробітництво, втім більш конкретизованого змісту такі дослідження були з 2000 року у зв'язку із прийняттям Європейською Радою Лісабонської стратегії. З огляду на складність та багатоаспектність питань запровадження євростандартів в науковій сфері, їх аналізом займалися соціологи, економісти, політологи та ін. Серед них: С.В. Іванов, В.П. Антонюк, А. Круглашова, О. Краєвська, І.Ю. Підоричева, Н. Рилач, В.Р. Сіденко, В.М. Стріха, В.С. Лозовий та ін. Зокрема, предметом досліджень були умови та механізми інтеграції України у Європейський дослідницький простір, можливості співпраці в галузі освіти і науки в межах ЄС, місце національних інтересів у процесі інтеграції української науки у світовий дослідницький простір, проблеми управління і координації наукових досліджень, їх правового забезпечення, визначення основних напрямів співробітництва з ЄС на взаємовигідних засадах тощо.

Оскільки цей процес продовжує розгортатися, то важливим є всебічний аналіз шляхів та проблем євроінтеграції у сфері науки. Втім, поза увагою науковців залишилися правові аспекти забезпечення організації та здійснення наукових досліджень, в тому числі європейських стандартів, які є своєрідним викликом для української науки, що і є **метою** нашого дослідження.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до статей 375-376 Угоди про партнерство і співробітництво, співробітництво між Україною та ЄС у сфері науки і технологій спрямоване на залучення України до Європейського дослідницького простору через підтримку реформування та реорганізації системи управління науковою сферою та наукових установ, участі у рамкових програмах ЄС з досліджень та інновацій, спільної реалізації міжнародних наукових програм та проведення спільних досліджень.

До того ж у березні 2000 року в Лісабоні Європейська Рада визначила для Європейського Союзу завдання на наступні десятиліття, а саме: стати найконкурентоспроможнішою та найдинамічнішою у світі економікою, що базується на знаннях, здатна до постійного зростання, забезпечує більше найкращих робочих місць та тісніше соціальне гуртування. Це так звана Лісабонська стратегія або стратегічна мета Європейського Союзу, де Європейський дослідницький простір (European Research Area) є її складовою.

Сутнісно Європейський дослідницький простір – це ініціатива ЄС, спрямована на забезпечення відкритості та доступності наукових результатів, обмін знаннями та співпрацю між науковцями. При цьому співпраця означає спільний обмін досвідом між країнами Європи для спільної реалізації наукових проектів, розвиток новаторських методів та підходів до наукових досліджень, що має призвести до нових відкриттів та технологічного прогресу. Серед основних принципів організації та функціонування Європейського дослідницького простору: відкритість та взаємодія між вченими, дослідженнями, науковими закладами в Європейському просторі; єдина система нормативних актів та стандартів для наукових досліджень у всій Європі; кар'єрний розвиток як можливість покращення умов праці для дослідників, забезпечення їх соціально-економічної підтримки; міжнаціональна співпраця означає організацію міжнаціональної та міжсекторальної співпраці в галузі наукових досліджень.

З огляду на це здійснення наукових досліджень має відбуватися в умовах: доступності грантів та програм фінансування від уряду та приватних організацій або участі у європейських програмах; забезпечення співпраці між установами, що дозволяє створювати спільні наукові програми та проекти; можливості навчальних візитів та стажувань для науковців з метою обміну досвідом, знаннями та технологіями, що в підсумку забезпечить високу якість наукових досліджень [2].

Для українських вчених інтеграція до Європейського дослідницького простору наразі розглядається як можливість поглибити співпрацю з науковою спільнотою ЄС, а для держави як інструмент адаптації стандартів і норм Європейського Союзу у сфері науки та інновацій.

До того ж сьогодні усе більше наукових стейкхолдерів погоджується, що такі ключові аспекти відкритої науки як зберігання, управління та обмін даними про дослідження повинні відповідати керівним принципам FAIR (Findability, Accessibility, Interoperability, Reusability) розроблених спеціалістами, що опікуються проблемами інтеграції даних про наукову активність в електронних інформаційних системах, для того, щоб зробити ці дані доступними, сумісними й такими, що дозволяють легальне багаторазове використання та полегшують пошук інформації в мережі інтернет [3].

Важливим при цьому є правове забезпечення такої співпраці. Зокрема були внесені доповнення до Закону України «Про наукову і науково-технічну діяльність», відповідно до яких Європейський дослідницький простір – це система програм та політичних інструментів, що об'єднує інституційне середовище досліджень і розробок держав – учасниць Європейського Союзу та асоційованих членів з метою розвитку міжнародного науково-технічного співробітництва, вільного трансферу знань, мобільності дослідників.

У 2022 р. набув чинності Закон України «Про хмарні послуги», який визначає правові відносини, що виникають при наданні хмарних послуг, та встановлює особливості використання хмарних послуг органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування, військовими формуваннями, утвореними відповідно до законів України, державними підприємствами, установами та організаціями, суб'єктами владних повноважень та іншими суб'єктами, яким делеговані такі повноваження. Метою такого правового впливу є забезпечення безпечного збереження інформації, доступу до інформації, умов користування інформаційними базами даних, адміністрування інформаційно-комунікативних систем, кібербезпека.

Окрім того було розроблено та ухвалено низку концептуальних правових актів, як от: Концепція Державної цільової програми розвитку дослідницьких інфраструктур в Україні на період до 2026 року (розпорядження Кабінету Міністрів України від 14.04.2021 № 322-р); Концепція реалізації державної політики розвитку українських е-інфраструктур до 2023 року; Концепція розвитку українських е-інфраструктур до 2022 року. Відповідно до цього у 2021 році наказом Міністерства освіти і науки (від 10.02.2021 № 167) було затверджено оновлену дорожню карту інтеграції України до Єдиного дослідницького простору, яка є стратегічним документом, що охоплює багатосторонні процеси з метою системної підтримки науки та інновацій[4]. Зокрема

було визначено стратегічні пріоритети та цілі, а саме: підвищення ефективності національної дослідницької системи; спільне розв'язання проблем, зумовлених глобальними викликами; оптимальне використання державних інвестицій у дослідницькі інфраструктури; вільний ринок праці дослідників; гендерна рівність і комплексний гендерний підхід у сфері науки; трансфер знань та відкриті інновації; розвиток інноваційної інфраструктури з урахуванням кращих європейських та світових практик; відкрита наука та цифрові інновації; міжнародне співробітництво.

На забезпечення виконання цих цілей та пріоритетів Кабінетом Міністрів України разом з НАН України та іншими відповідальними суб'єктами було розроблено поетапний план дій, реалізація якого дозволить українській науці стати частиною Європейського дослідницького простору. При цьому слід пам'ятати, що гальмуючим чинником є відстороненість уряду від забезпечення інтеграції України до ЄДП та фактичне перекидання відповідальності за це на МОН України, яке не спроможне самотужки виконати прописані в Дорожній карті завдання [5].

Наразі окремі із згаданих правових актів продовжують бути чинними, інші ж – втратили чинність. При цьому більшість такого роду актів мають концептуальний характер та не мають юридичної сили закону, тому за їх невиконання чи неналежне виконання юридична відповідальність не настає. Відповідно задля отримання реальних результатів інтеграції до Європейського дослідницького простору уповноваженим суб'єктам варто обрати інші, більш дієві та ефективні правові форми та засоби.

Втім є певні зрушення у сфері модернізації організації наукових досліджень. Йдеться про застосування європейських принципів у оцінюванні діяльності наукових установ НАН України відповідно до Методики, яка наразі вже упроваджена і яку взято за основу в розробленні відповідної методики для державної атестації; упровадження конкурсних засад призначення керівників установ та їх підрозділів, обмеження термінів їх перебування на посаді тощо.

Окрім того, вже під час війни – 8 жовтня 2022 року, Уряд схвалив розпорядження «Про затвердження національного плану щодо відкритої науки», що є черговим кроком на шляху інтеграції України до Європейського дослідницького простору. Його виконання забезпечить реалізацію Угоди між Україною, з одного боку, і Європейським Союзом та Європейським співтовариством з атомної енергії, з іншого, про участь України у Рамковій програмі з досліджень та інновацій «Горизонт Європа» та Програмі з досліджень та навчання Європейського співтовариства з атомної енергії (2021–2025), комплементарній до Рамкової програми з досліджень та інновацій «Горизонт Європа». Стаття 6 Угоди визначає необхідність підтримки практик відкритої науки відповідно до правил програми «Горизонт Європа» та «Євратом». Реалізація заходів Національного плану створить умови для виконання угоди українськими організаціями [6]. Загалом «Горизонт Європа» — це рамкова програма Європейського Союзу з досліджень та інновацій, що передбачена на 2021–2027 роки. Загальний бюджет фінансування науки та інновацій становить понад 95,5 мільярда євро для всіх учасників — це найбільша і найпрестижніша наукова грантова програма ЄС. Особливу увагу та найбільший обсяг фінансування в програмі передбачено на подолання глобальних викликів економіки та індустріальної спроможності ЄС, зокрема тісну співпрацю науки та інноваційного бізнесу [7].

Продовжує свою діяльність створений у 2018 році Національний фонд досліджень як державна організація, що уповноважена на проведення конкурсів серед українських вчених та отримання ними грантів для проведення найважливіших та актуальніших наукових досліджень.

Втім, на жаль, здійснювані до сьогодні уповноваженими суб'єктами, в умовах неузгодженості програмних правових актів, непослідовності їх реалізації, заходи мали фрагментарний та безсистемний характер, що у підсумку не призвело до очікуваних результатів та поставленої мети: підвищення наукового потенціалу для вирішення соціальних проблем та підвищення конкурентоспроможності та, відповідно виконання Україною зобов'язань. Наразі, як і до війни, серед проблем, що характеризують стан сфери науки й технологій в країні, такі: систематичне недофінансування; відсутність координації між центральним органом виконавчої влади, наукою, бізнесом та громадянським суспільством під час вирішення стратегічних питань розвитку наукової сфери; брак сучасних процедур оцінювання ефективності діяльності наукових установ та наукової діяльності закладів вищої освіти щодо бюджетного фінансування; застаріла дослідницька інфраструктура та матеріально-технічна база, для осучаснення якої потрібні значні кошти та визначення стратегії її розвитку; відтік висококваліфікованих кадрів, зокрема молодих науковців; брак дієвих механізмів комерціалізації досліджень, обміну даними та знаннями між наукою, економікою (бiз-

несом) та суспільством (розв'язання соціальних проблем); несистемність дій у напрямі інтеграції України до Європейського дослідницького простору [8].

В аспекті реформування інституційної складової наукової сфери, слід зазначити, що Україна: не в повній мірі використовує прийнятий у ЄС пакет процедур відкритого, прозорого та заснованого на досягненні найму на роботу з оголошенням відповідних вимог на відкритих сайтах; немає Стратегій розвитку людського потенціалу та забезпечення привабливості кар'єри дослідника; немає розгляду гендерної проблематики, актуальної й під час найму на роботу, і щодо збалансованої участі жінок та чоловіків в ухваленні рішень, наприклад, у спеціалізованих радах, конкурсних комісіях, керівних органах [9].

Війна також значно уповільнила процес інтеграції України до Європейського дослідницького простору, оскільки окремі заходи мають здійснюватися у мирний період, з іншого боку – «загальноєвропейські норми стосовно законодавчого врегулювання окремих внутрішньополітичних процесів мають бути адаптовані до умов воєнного стану та режиму бойових дій» [10]. Як відомо нині майже половина бюджетних витрат спрямовані в оборонний сектор. Триває російсько-українська «війна на виснаження» і напрям європейської інтеграції, з огляду на обмежені внутрішні ресурси, забезпечується не повною мірою [11]. Згідно з оголошеними даними, в українському державному бюджеті на 2024 рік на наукові дослідження було виділено 2,2 мільярда гривень, що на 20% більше, ніж у 2023 році, включно зі 140 мільйонами гривень на проекти молодих учених [12].

Це безперечно позитивна динаміка. Однак, розглядаючи відносні показники, зокрема наукомісткість ВВП, ми бачимо, що фінансування науки знижується, з прогнозованою наукомісткістю ВВП на рівні 0,17% у 2024 році, або десяту частину від законодавчо встановленого показника. Для порівняння, середня частка витрат на наукові дослідження та розробки (НДР) від ВВП у країнах ЄС у 2021 році складала 2,26%, зі значно вищими показниками у таких країнах, як Швеція (3,35%), Бельгія (3,22%), Австрія (3,19%), Німеччина (3,13%) та Фінляндія (2,99%). У країнах з меншими показниками, як-от Румунія, Мальта, Латвія, Болгарія та Кіпр, вони варіюються від 0,47% до 0,87%. Виникає запитання: чого ми очікуємо від науки, якщо вона не отримує належного фінансування протягом останніх 30 років? [13] У 2023 році практично не фінансувалася діяльність Наукового Фонду.

Це не могло не позначитися на кадровому забезпеченні наукових досліджень. Загальна кількість працюючих в НАН України за станом на 01.01.2024 складала 24 980 чол., в тому числі 13444 наукових працівників. Серед них 2340 докторів наук та 6333 кандидатів наук. У зв'язку з російською військовою агресією за кордон тимчасово виїхали близько 1500 (11%) наукових працівників установ НАН України, понад 700 наукових працівників (5%) змінили місце перебування на інші регіони України [14].

Отже наразі Україна продовжує діяльність щодо імплементації європейських стандартів організації та проведення наукових досліджень в напрямку входження до Європейського дослідницького простору. Втім цей шлях є непростим та ускладнюються багатьма суб'єктивними та об'єктивними чинниками.

Висновки. В умовах триваючої війни вкрай складним завданням видається упровадження в повному обсязі правових механізмів забезпечення європейських стандартів у сфері наукових досліджень, особливо в частині кар'єрного розвитку як можливості покращення умов праці для дослідників та забезпечення адекватної соціально-економічної підтримки. В аспекті запровадження та підтримання єдиної системи нормативних актів та стандартів для наукових досліджень у всій Європі важливим є забезпечення скоординованих дій всіх уповноважених та зацікавлених суб'єктів у науковій, освітній сферах та їх тісний зв'язок із виробничим сектором. У зв'язку з чим потрібно створити умови для появи попиту на інноваційні технології.

Відповідність організації та здійснення наукових досліджень також потребує сучасної системи управління в сфері науки, здатної виробити внутрішню та зовнішню (міжнародну, в тому числі європейську) правову політику на віддалену та найближчу перспективу, здійснювати системний та прогнозний вплив на розвиток науки в її міждисциплінарному та міжсекторальному різноманітті, та відповідних суспільних відносин.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Принципи FAIR для дослідницьких даних. URL: <https://nauka.gov.ua/information/pryntsypy-fair-dlia-doslidnytskykh-danykh>.
2. Презентація з теми Європейський дослідницький простір: здійснення наукових досліджень у європейських ВНЗ. URL: <https://naurok.com.ua/prezentaciya-z-temi-vropeyskiy-doslidnickiy-prostir-zdiysnennya-naukovih-doslidzhen-u-evropeyskih-vnz-404617.html>
3. Принципи FAIR для дослідницьких даних. URL: <https://nauka.gov.ua/information/pryntsypy-fair-dlia-doslidnytskykh-danykh>.
4. Європейська та євроатлантична інтеграція. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/yevropejska-ta-yeuroatlantichna-integraciya>.
5. Підоричева І.Ю. Проблеми та стратегічні напрями інтеграції України до європейського дослідницького простору. За матеріалами наукового повідомлення на засіданні Президії НАН України 22 грудня 2021 року. *Вісник НАН України*. 2022, № 2. С. 78.
6. Україна приєдналась до країн ЄС, що мають затверджений план реалізації принципів відкритої науки. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/ukrayina-priyednalas-do-krayin-yes-sho-mayut-zatverdzhenij-plan-realizaciyi-principiv-vidkritoyi-nauki>.
7. Програма Горизонт Європа. URL: <https://horizon-europe.org.ua/uk/about-he/he-programme>.
8. Імплементація євроінтеграційних реформ у сфері науки й технологій. Доповідь Платформи громадянського суспільства Україна-ЄС. Київ, 15 листопада 2017 року. С. 13. URL: https://drive.google.com/file/d/1DKSjoc_c0SOCCnAmm19p5BByic_04IBF/view?pli=1.
9. Там само.
10. Україна на шляху до ЄС: реалії і перспективи. *Національна безпека і оборона*. № 1-2, 2022. С. 11.
11. Там само.
12. Про фінансування нашої науки, рішення щодо підтримки молодих учених, бачення реформування галузі та заходи в умовах повномасштабної війни «Світ» поспілкувався з головою Ради молодих учених при Міністерстві освіти і науки України Олесею Ващук та її першою заступницею Анастасією Сімаховою. URL: <https://svit.kpi.ua/2024/01/30>.
13. Там само.
14. Довідка про Національну академію наук України (станом на 01.06.2024 р.). URL: nas.gov.ua/UA/About/Pages/default.aspx.